

Г. О. Андріяка
здобувачка, кафедра етнології,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
(м. Київ, Україна), andriakahanna@gmail.com

РОЛЬ ЛІКАРНЯНИХ ЗАКЛАДІВ ПРИКАЗУ ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ У НАДАННІ ПЕРВИННОЇ МЕДИКО-САНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1781–1904)

Проаналізовано діяльність лікарняних закладів Київського приказу громадської опіки у наданні доступної медичної допомоги незахищеним верствам населення. Показано, що створення державних лікувальних установ стало важливим кроком з боку держави в наданні первинної медико-санітарної допомоги населенню Російської імперії щодо попередження спалахів смертоносних епідемій та різних інфекційних захворювань, що забирали мільйони життів переважно сільського населення.

На прикладі Київської губернії досліджено діяльність лікарняних закладів приказної охорони здоров'я, які ставили за мету надавати допомогу всім верствам населення, розвивати мережу лікувальних установ, залучати кваліфікованих медичних працівників до своїх закладів, впроваджувати нові методи й наукові розробки в лікуванні хворих тощо.

Ключові слова: епідемія, лікарня, повітовий лікар, приказ громадської опіки, реформа.

Н. О. Andriiaka
Postgraduate Student, Department of Ethnology,
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine), andriakahanna@gmail.com

ORDER'S OF SOCIAL CARE MEDICAL INSTITUTION IN THE PROVISION OF HEALTHCARE OF POPULATION OF KYIV PROVINCE (1781–1904)

Imperial government carried out a series of reforms in many branches of the economy for improving on economic situation in the country in the late XVIIIth century. Mentioned changes impacted on healthcare, which at that time had not support by the state. In that period of time, the first form of the state system of medical services for the population was created “Order of social care”. That medicine became a basis of modern healthcare and occupied one of the main places in the history of development of healthcare in Ukraine.

The purpose of research was study in detail the formation of state medical institutions in the Kyiv province late XVIIIth — early XXth century.

The article is analyzed the activity hospitals of Kyiv order of social care in providing available healthcare to populations. The creating a state hospitals — it was an important step by the state in provision of healthcare for population in Russian empire to prevent outbreaks of deadly epidemics and various infectious diseases that took millions of lives most of the rural population.

Was investigated the activities the hospitals of order of social care in Kyiv province. Those a state institutions had the aim to give a medical help to all the population, to develop a network of hospitals, to attract skilled medical workers to their institutions, implementing new methods and research in the treatment of patients and etc.

Finally, the experience Kyiv order of social care was an important step of the Russian state in providing to available healthcare for population, who suffered from deadly epidemic diseases. That healthcare system enabled to formation and development a network of medical institutions in provincial and district cities in Kyiv province. Overtime, that form of medical care was transformed into zemstvo medicine, which had significant success in its activities.

Keywords: *epidemic, hospital, district doctor, order of social care, reform.*

Наприкінці XVIII ст. російська влада здійснила низку реформ для покращення соціально-економічної ситуації в країні. Не минули зміни й сферу охорони здоров'я, що тривалий час була позбавлена належної підтримки з боку держави. У цей період започатковується перша державна система охорони здоров'я та створюються прикази громадської опіки в адміністративно-територіальних одиницях Російської імперії. Саме приказна сфера громадського здоров'я взяла на себе найтяжчий тягар у започаткуванні мережі державних лікувальних закладів у губернських та повітових містах держави. Приказна медицина, яка посіла одне з провідних місць в історії розвитку охорони здоров'я України, стала базою сучасної охорони здоров'я нашої держави. Актуальність роботи полягає в тому, що на теперішній час ця тема є маловивченою та вимагає більш детального дослідження.

Мета дослідження зводиться до детального вивчення становлення державних лікувальних закладів на території Київської губернії наприкінці XVIII — на початку XX ст. Для цього поставлено такі завдання: проаналізувати та дати належну оцінку діяльності медичних установ приказу, охарактеризувати стан лікарняних закладів, порівняти динаміку розвитку лікарень Київської губернії з іншими губерніями України.

Історії розвитку охорони здоров'я в Україні, зокрема в Київській губернії, приділяли певну увагу у своїх працях радянські та сучасні науковці:

С. А. Верхратський¹, О. М. Голяченко², В. Я. Коган³, П. Д. Пащенко⁴, О. М. Рогоза⁵, Н. М. Рубан⁶, Г. М. Сидоренко-Зелезінська⁷, Ф. Я. Ступак⁸, І. Д. Хорош⁹ та інші. Але ґрунтового дослідження діяльності медичних закладів Київського приказу громадської опіки до сьогодні немає.

Свою діяльність Київський приказ громадської опіки розпочав у 1781 р., відповідно до закону 1775 р. Згодом, у 1797 р. були засновані Київська лікарська управа та посади повітових лікарів. Якщо приказ громадської опіки видав лише лікувальними та благодійними установами, то на лікарську управу було покладено ширші повноваження: інспекція та нагляд за медичним персоналом та лікувальними закладами, медико-санітарною справою, гігієною, ветеринарією, судово-медичною експертизою тощо. Варто зазначити, що до становлення на території Київської губернії лікарняних закладів приказу існували міські, воєнні, тюремні, заводські, фабричні, церковні, громадських товариств, приватні лікарні тощо. Проте кількість цих медичних установ не задовольняла потреб населення, особливо в часи спалахів епідемій¹⁰.

¹ *Верхратський С. А.* Матеріали з історії медицини на Україні (до часів введення земства): дис. ... д-ра мед. наук. — К., 1944. — 298 с.

² *Голяченко А. М.* История развития больничного обслуживания сельского населения Украины (1864–1964): дисс. ... канд. мед. наук. — Ив.-Франковск. — 1966. — 246 с.

³ *Коган В. Я.* Материалы к развитию больничного строительства в сельских местностях УССР (в дореволюционный период и за 50 лет Советской власти): дисс. ... канд. мед. наук. — К., 1967. — 288 с.

⁴ *Пащенко Ф. Д.* История Киевской психоневрологической больницы имени академика И.П. Павлова (материалы к истории отечественной психиатрии дооктябрьского периода): дисс. ... канд. мед. наук. — К., 1959. — 675 с.

⁵ *Рогоза О. М.* Діяльність земств України по створенню та розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — Х., 2002. — 294 с.

⁶ *Рубан Н. М.* Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — Донецьк, 2004. — 253 с.

⁷ *Сидоренко-Зелезинская Г. М.* Здравоохранение и здоровье населения Киевщины за полтора столетия (1797–1941): дисс. ... канд. мед. наук. — К., 1962. — 315 с.

⁸ *Ступак Ф. Я.* Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII — початок XIX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. — К., 2010. — 434 с.

⁹ *Хорош И. Д.* Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР: дисс. ... д-ра мед. наук. — К., 1964. — 826 с.

¹⁰ *Андріяка Г. О.* Внесок приказів громадської опіки у розбудову системи медичного обслуговування населення України наприкінці XVIII–XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. — Вінниця, 2016. — Вип. 24. — С. 18; *Її ж.* Роль медичних кадрів Київського приказу громадської опіки Російської імперії у розбудові медичного обслуговування населення наприкінці XVIII–XIX ст. // Український історичний збірник. — 2017. —

Київський приказ громадської опіки, станом на 1787 р., мав у своєму підпорядкуванні наступні заклади: соматичну, інфекційну та віспяну лікарні, гамівний будинок, богадільню й інвалідний дім¹¹. А вже у відомості за 1813 р., складеної за наказом цивільного губернатора, вказано більший склад установ, якими керував приказ: Кирилівський інвалідний дім на 50 осіб, богадільня на 50 місць, божевільня на 21 душевнохворого, гамівний будинок, виховний будинок, пологовий будинок, розрахований на двох породіль, інфекційна та соматична лікарня по 30 ліжок кожна, богадільня від міста на 1000 хворих, робочий дім (в якому утримувались особи, які здійснили крадіжку, — 18; безхатків — 46), цегляний завод та черепична фабрика, аптеки, фабрика виготовлення солдатських суконь з 4 верстатами. Також Київському приказу належав старий дерев'яний дім за Васильківською заставою¹².

Прикази Російської імперії фінансувалися з державної скарбниці у формі одноразової допомоги в розмірі 15 тис. руб., у подальшому вони самостійно заробляли грошові кошти для забезпечення нормальної життєдіяльності та економічної стабільності своїх закладів¹³. Частина благодійних закладів Київського приказу громадської опіки фінансувалася також за рахунок благодійних товариств та внесків приватних осіб¹⁴.

Видатки Київського приказу на медичні та благодійні установи протягом звітнього року, згідно з відомістю за 5 жовтня 1800 р., були такими: інвалідний будинок — 3745,68 руб., богадільня та будинок для божевільних — 1843,18 руб., виховний будинок — 4762,4½ руб., лікарня — 2185,87 руб., пологовий будинок — 237,40 руб. та ін. Загальна сума витрачених коштів за звітний період становила 27 451 руб.¹⁵ У психіатричному лікарняному закладі Київського приказу в 1812–1815 рр. щодня на харчування душевнохворих відпускалося від 10 до 12 коп., а в 1818 р. — 13 коп. Тоді як у соматичних лікарнях, станом на 1818 р., на харчування витрачалося — 20 коп., а виховному та пологовому будинку — 28 коп.¹⁶

Лікування в даних установах для платоспроможного населення було платним і становило 6 руб. 30 коп. — 7 руб. 50 коп. щомісяця, а для бідних верств населення та інших категорій громадян було безкоштовним.

Вип. 19. — С. 86–87; Сидоренко-Зелезинская Г. М. Указ. соч. — С. 84; Хорош И. Д. Указ. соч. — С. 27.

¹¹ Пащенко Ф. Д. Указ. соч. — С. 48.

¹² Сидоренко-Зелезинская Г. М. Указ. соч. — С. 93.

¹³ Андрияка Г. О. Внесок приказів громадської опіки... — С. 18; Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — Собр. 1. — Т. 20. — С. 271.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 55, спр. 447, арк. 68–70.

¹⁵ Пащенко Ф. Д. Указ. соч. — С. 114–116.

¹⁶ Там же. — С. 191.

Безоплатну медичну допомогу в лікарнях Київського приказу отримували також особи, які були уражені захворюваннями епідемічного характеру¹⁷. У Державному архіві Житомирської області мною знайдено документ за 1866 р., в якому повідомлялось “о взыскании с крестьян с. Пинязевичи Григория Сачка и Евдокима Маевского за лечение в Радомышльский городской больнице ...38 руб. 40 коп...”¹⁸.

Очолювали лікарняні заклади приказу старший лікар, найчастіше хірург, також з ним працювали 2–3 ординатори (акушер, терапевт та венеролог), чіткого розмежування обов’язків серед них не було. Кожний лікар обслуговував 60–80 хворих, у часи епідемічних спалахів кількість хворих збільшувалася в рази. У терапевтичних відділеннях хворі були з різною етіологією захворювань: від хірургічних, інфекційних до психічнохворих. Нерідко повітові лікарі за сумісництвом були старшими лікарями цих закладів¹⁹. Такі факти знаходимо в проекті уставу лікувальних закладів міністерства внутрішніх справ (далі — МВС) від 10 червня 1894 р. де вказувалося, що “...один и тот же врач заведует одновременно и больницю и участком, в который он должен иметь постоянные выезды при возникновении эпидемий, для проверки оспопрививания, оказания медицинский помощи больным, для санитарного осмотра школ и т. п.”. Щоб покращити медико-санітарну ситуацію в регіоні пропонувалось “...учреждения особого врачебного персонала для больных и особого для заведывания санитарными участками...”²⁰.

Лікарняні заклади приказу відкривалися в губернському та повітових містах Київської губернії. У губернському місті вони були розраховані на 30–50 ліжок та розміщувались у власних або пожертвованих дерев’яних чи кам’яних будівлях, у повітових містах — на 10–25 ліжок та знаходилися в орендованих будівлях, що часто не були пристосовані під лікувальні заклади. До того ж повітові лікарняні заклади у наданні медичної допомоги для більшості сільського населення були недоступними із-за великої відстані від сільської місцевості²¹. У праці Г. Ф. Влайкова знаходимо відомості про те, що лікарні мали вигляд казенного типу будівлі та являли собою довгі, низькі одноповерхові споруди з центральним темним та вузьким коридором²².

¹⁷ Андріяка Г. О. Внесок приказів громадської опіки... — С. 19; Пащенко Ф. Д. Указ. соч. — С. 191; Хорош И. Д. Указ. соч. — С. 29, 41.

¹⁸ Державний архів Житомирської області, ф. 498, оп. 1, спр. 38, арк. 2.

¹⁹ Хорош И. Д. Указ. соч. — С. 29–30.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 652, спр. 21, арк. 9–10.

²¹ Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И. Фундуклеем. — СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1852. — С. 402–473; Коган В. Я. Указ. соч. — С. 15; Хорош И. Д. Указ. соч. — С. 29.

²² Влайков Г. Ф. Очерк развития земской медицины в губерниях Юго-Западного края — Киевской, Волынской и Подольской. — машинопись, б/г. — С. 14.

Будівництво перших лікарняних закладів приказу на території Київської губернії розпочалося наприкінці XVIII ст. У Києві перша така установа, згідно з даними П. Д. Пащенко, уже функціонувала в 1786–1787 рр. — це була соматична лікарня, хоча за даними інших дослідників — Г. М. Сидоренко-Зелезінської та С. А. Верхратського — вона відкрита 29 жовтня 1803 р., а в 1832 р. почала функціонувати лікарня біля Кирилівського монастиря²³. У другій половині XIX ст. в Київській губернії існувало 13 лікарняних закладів, з яких 12 — повітових та 1 заклад для душевнохворих²⁴.

У повітових містах будівництво лікарень відбулося значно пізніше на відміну від Києва. У дисертації В. Я. Когана знаходимо дані про відкриття першої лікарні в місті Черкаси у 1805 р.²⁵ Дослідник зазначав, що вже на 1832 р. лікарняна установа мала нову дерев'яну будівлю розраховану на 30 ліжок²⁶. Хоча за С. А. Верхратським, станом на 1821 р., у Черкасах лікарні не було, тому хворі лікувалися в домашніх умовах²⁷. Доцільно зауважити, що навіть на початку XIX ст. медичні заклади в багатьох повітових містах були відсутні.

Серед матеріалів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) було знайдено документ від 17 квітня 1831 р. за № 857, в якому йдеться про те, що під час об'їзду губерній міністр внутрішніх справ зазначив, що "...больницы сии в некоторых городах помещаются в несоответственных строениях не имеют приличных и необходимых помещений, худо снабжены вещами во многом терпят недостаток; в иных же и донныне оных не устроено...". Також він наполягав, щоб окрім військовослужбовців у медичних установах мали змогу лікуватися "...больные из всех состояний... неимущие бесплатно, а имущие помещичьи крестьяне за умеренную плату..."²⁸. В іншому документі від 18 серпня 1830 р. за № 2122 київський цивільний губернатор зазначав, що інспектор Київської лікарської управи, перевібивши міську лікарню в м. Чигирин, зробив висновок, що вона потребує негайного переміщення в іншу будівлю, оскільки тодішня — це "ветхий и неудобный дом, по исследовании... поветового

²³ *Верхратський С. А.* Вказ. праця. — С. 215–219; *Пащенко Ф. Д.* Указ. соч. — С. 44; *Сидоренко-Зелезинская Г. М.* Указ. соч. — С. 87.

²⁴ *Коган В. Я.* Указ. соч. — С. 13; *Хорош И. Д.* Указ. соч. — С. 28–29.

²⁵ У відомості про кількість хворих за 1819 р., складеній штаб-лікарем Я. Є. Дранковським, подано детальний опис цієї лікарні. Див.: Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.), ф. 13, оп. 1, спр. 666, арк. 5–6.

²⁶ *Коган В. Я.* Указ. соч. — С. 16–17.

²⁷ *Верхратський С. А.* З історії медицини на Україні за XVI–XVIII ст. // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / Під ред. К. Ф. Дупленка. — К.: Державне медичне видавництво УРСР, 1957. — С. 29.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 948, арк. 2.

лекаря, ... лекарства были на дворе, и потом в сыром месте от чего произошла порчь оных...”²⁹. Проте в Державному архіві Київської області знайдено рапорт чигиринського городничого від 4 травня 1843 р. № 1515, в якому доповідалося Київському приказу громадської опіки, що “...в продолжении прошлого апреля месяца мы свидетельствовали городскую больницу нашли, что...со стороны медицины больным оказывалась своевременная помощь, и даваемый им медикаменты по роду болезни неупустительно, равным образом больные довольствуются всею положению пищею в должном количестве и доброте; при самой лечебнице находятся положенные вещи как-то посуда, белье, одеянье и прочее в должном порядке, да и медикаменты имеются в достаточном количестве”³⁰. Тобто на прикладі Чигиринської міської лікарні можна побачити розбіжності у звітах міської влади, що на думку автора статті містять елементи суб’єктивізму, та звітами лікарів, які засвідчували дійсний стан речей у регіоні.

У звіті київського губернатора за 1880 р. зазначалися причини такого занедбаного стану більшості медичних установ, а саме: плата за лікування не переглядалася тривалий час, унаслідок чого вона не покривала витрат на лікування хворих, лікування інфекційних хворих за рахунок приказу, не стягувалася плата з незахищених верств населення, які були підпорядковані міським чи сільським товариствам, часто затримувало виплату коштів воєнне відомство за лікування військовослужбовців³¹.

Більшість лікарняних закладів Київського приказу потребувала капітального ремонту, з приводу чого велося безрезультатне довге листування з представниками владних структур. Згодом МВС видало циркуляр від 7 травня 1843 р., в якому зобов’язувало губернське начальство запрошувати всіх охочих долучитися до ремонту цих закладів, а потім здавати в оренду будівлі державі за помірну плату. Саме такі відомості знаходимо про радмишльського титулярного радника Крижанівського, який побудував за власний рахунок будівлю для лікарні та передав в оренду на 12 років з оплатою 750 руб. сріблом щорічно³².

У другій половині ХІХ ст. склалася більш позитивна тенденція на території України, у тому числі в Київській губернії, щодо збільшення кількості приказних лікарняних закладів та штатних ліжок (див. табл. 1).

²⁹ Там само, ф. 533, оп. 3, спр. 668, арк. 3–4.

³⁰ Держархів Київської обл., ф. 226, оп. 1, спр. 136, арк. 35.

³¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 534, спр. 422, арк. 57.

³² Коган В. Я. Указ. соч. — С. 31.

Таблиця 1

**Мережа лікарняних закладів приказів громадської опіки
в Україні у 1865 р.³³**

Губернії	Кількість повітів	Кількість лікарень	Ліжок в цих закладах
Полтавська	15	15	745
Чернігівська	15	15	522
Подільська	12	12	410
Волинська	12	12	356
Київська	12	12	247
Харківська	11	10	369
Катеринославська	8	7	359
Таврійська	8	7	230
Херсонська	6	7	170
Разом	99	97	3408

Згідно з даними вищевказаної таблиці, Київська губернія посідала п'яте місце серед українських адміністративно-територіальних одиниць за кількістю лікувальних закладів та ліжок у них після губерній — Полтавської, Чернігівської, Подільської та Волинської.

З “Обзора Киевской губернии за 1885 год” довідуємося про збільшення мережі лікарень в Києві та повітових містах й штатних ліжок в них, а також про збільшення видатків у порівнянні з 1800 р. на наступні установи приказу громадської опіки: Кирилівська лікарня розрахована була на 200 ліжок, утримання якої приказу обходилося 91 538 руб. щорічно, а на одного хворого 66 коп. щодоби; Кирилівський будинок для божевільних — на 60 ліжок, де утримання хворих щорічно складало 34 399 руб. або по 82 коп. на одну особу щодобово; Старокиївське відділення Кирилівської лікарні, в якому лікувалися переважно особи з інфекційними захворюваннями, було розраховано на 50 ліжок, а на утримання щорічно виділяли 9 790 руб., на 1 особу — 99½ коп. щодоби; у повітах губернії (крім м. Києва) за вказаний період було 11 повітових лікарень із загальною кількістю 269 ліжок, більшість з них, як і раніше, мали низку недоліків, обмеженість фінансування та не відповідали санітарним й лікарняним вимогам³⁴.

Одним з важливих кроків, впроваджених Київським приказом, було піклування про душевнохворих. У доприказний час такі хворі були позбав-

³³ *Хорош И. Д.* Указ. соч. — С. 28.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 539, спр. 193, арк. 23.

лені будь-якої кваліфікованої медичної допомоги, часто таких людей тримали при монастирях, вважаючи їх враженими нечистою силою, або вони знаходилися під домашньою опікою. Звісно, створення перших спеціалізованих лікувальних закладів не вирішувало питання щодо надання необхідної медичної допомоги таким хворим через брак кваліфікованого медичного персоналу та відповідних засобів лікування³⁵. Особливо ускладнювала ситуацію мала кількість спеціалізованих лікарень й лікарняних ліжок у цих установах. Часто вони були переповнені, що негативно позначалося на самому лікуванні пацієнтів, унаслідок чого зростала їх смертність. Не рятували ситуацію приватні заклади, в яких була обмежена кількість штатних ліжок, а через високу плату таке лікування могли дозволити лише заможні люди³⁶.

Перший заклад для психічнохворих Київський приказ громадської опіки організував при казенній лікарні на Подолі наприкінці 1780-х рр. На утримання богадільні та будинку для душевнохворих у 1793 р. було витрачено 989 руб. 70,5 коп., з них на харчування хворих — 523 руб. 85 коп. Також київська адміністрація мала переписку з Новгород-Сіверським намісництвом про утримання в Маскаківському монастирі (це був перший лікарняний заклад для психічнохворих в Україні) душевнохворих у кількості 24 осіб з витратами на них 956 руб. щорічно за рахунок монастирських поселень³⁷.

На початку XIX ст. будинок для божевільних був переведений на територію Кирилівського монастиря. Протягом 1804–1805 рр. на території колишньої обителі було побудовано 8 кам'яних корпусів, з них 2 для богадільні та будинку для божевільних. У 1804 р. на будівництво лікарні було витрачено 7564 руб. 75 коп. Сам заклад почав працювати з 1806 р., приймаючи перших своїх пацієнтів³⁸.

В архівних фондах ЦДІАК України знайдено звіт губернатора за 1875 р., де зазначалося, що видатки на утримання будинку для божевільних Київського приказу громадської опіки у звітному році становили 44 839 руб., із них на одного хворого — 60 коп. щодоби. Кількість хворих пересічно становила 180 осіб. Також указувалося на два побудовані павільйони, куди було запропоновано перевести частину пацієнтів³⁹.

Не останню роль у становленні державної охорони здоров'я відіграли перші повітові лікарі, в обов'язки яких входило виконання великого обсягу

³⁵ Хорош І. Д. Указ. соч. — С. 32.

³⁶ Андріяка Г. О. Внесок приказів громадської опіки... — С. 23; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 622, спр. 344, арк. 48–50.

³⁷ Пащенко Ф. Д. Указ. соч. — С. 49, 55, 92–93.

³⁸ Верхратський С. А., Забулдовський П. Ю. Історія медицини: навч. посібник / С. А. Верхратський, П. Ю. Забулдовський. — 4-е вид., випр. і допов. — К.: Вища школа, 1991. — С. 233; Пащенко Ф. Д. Указ. соч. — С. 168.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 447, арк. 68–70.

паперової роботи та обслуговування населення довіреного йому повіту. Хоча ця процедура мала радше формальний характер, адже на один повіт припадало більше 100 тис. населення, що, звісно, унеможливило одному лікареві надати первинну медико-санітарну допомогу всім хворим. До того ж часто посади повітових лікарів були вакантними у зв'язку з великою кількістю покладених на них обов'язків⁴⁰.

У перші роки діяльності приказу на теренах Київської губернії налічувалось усього 9 повітових лікарів, а в 1811 р. ця цифра становила 12 осіб, також, окрім повітових лікарів, на державній службі були учні лікарів у кількості 22 осіб й 8 повивальних бабок. Натомість, по великому рахунку, така кількість медичного персоналу мало що змінила в забезпеченні жителів сільської місцевості якісною медичною допомогою. Поряд з державним лікарським персоналом, медичною діяльністю займалися приватні лікарі загальної практики. Станом на 1811 р. у Київській губернії налічувалося 11 приватних лікарів, з них 2 доктора медицини — доктор Дека при маєтку графа Потоцького та доктор Цім у маєтку губернського маршала дворянства графа Олезара⁴¹.

Варто зазначити, що окрім приказу громадської опіки первинну медико-санітарну допомогу жителям сільської місцевості надавали інші державні організації, приватні підприємства тощо.

Медичною допомогою державним селянам та наглядом за медико-санітарним станом в губерніях займалося міністерство державного майна та наділів Російської імперії, яке було створене 26 грудня 1837 р.⁴² Це відомство мало власний медичний персонал та установи. Станом на 1865 р. у Київській губернії на державній службі була така кількість медичного персоналу: лікарів — 6, фельдшерів — 24 та повивальних бабок — 12; лікарняних закладів цього державного відомства на даній території не було⁴³.

Діяльність державних відомств та установ у медичному обслуговуванні на закріпачених селян не розповсюджувалася. Поміщицькі господарства на території Київської губернії мали власні медичні установи в містах Златополі, Кам'янці, Смілі, але часто селяни віддавали перевагу знахарям. Основним фактором малої відвідуваності лікарняних закладів у приватних

⁴⁰ Андріяка Г. О. Роль медичних кадрів... — С. 88–92; *Верхратський С. А.* Матеріали з історії медицини на Україні... — С. 231.

⁴¹ Андріяка Г. О. Роль медичних кадрів... — С. 88–89; *Верхратський С. А.* Матеріали з історії медицини на Україні... — С. 236; *Сидоренко-Зелезінская Г. М.* Указ. соч. — С. 58–60.

⁴² ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 12. — С. 1039–1053.

⁴³ Андріяка Г. О. Внесок приказів громадської опіки... — С. 21; *Хорош И. Д.* Указ. соч. — С. 33–34.

господарствах землевласників була їх незначна кількість, а також погане медичне обслуговування⁴⁴.

Проте з “Обзора Киевской губернии за 1885 год” довідуємося про кількість медичних установ приватних підприємств та господарств, що діяли у звітному році в губернії: лікарень — 8 на 310 ліжок, амбулаторій — 4, лікарень при цукрових заводах та паперовій фабриці — 54 на 517 ліжок. У тому ж звіті сказано, що приватні лікарні при великих поміщицьких маєтках мали хороше облаштування та утримувалися відповідно до лікарняних вимог, а пацієнти, в більшості випадків, мали змогу отримувати медичну допомогу безоплатно. Щодо заводських лікарень, то вони часто працювали лише в період сезонної роботи та надавали допомогу лише робітникам та службовцям. Заводські лікувальні установи, як і лікарні при маєтках землевласників, мали хороше облаштування, “...другие же удовлетворяли по крайней мере формальной стороной дела”⁴⁵.

Потрібно зауважити, що приватні лікарні, які відповідали встановленим нормам були досить поодиноким явищем, тому часто звіти губернаторів мали суб’єктивний погляд на надання медичної допомоги населенню в губерніях Російської імперії. До того ж у звітах лікарів детально описувався дійсний стан лікарень різних форм власності, що далеко не відповідав лікарняним нормам тих часів, а під час передачі державних медичних закладів у земську організацію багато їх було лише на папері. Також вони й характеризувалися негативно: тіснота, сирість, темнота, недостатня вентиляція, антисанітарні умови перебування хворих, матеріальна зношеність будівель та обладнання і т. п.⁴⁶ У звіті інспектора Київської лікарської управи за 1814 р. повідомлялося про те, що багато приміщень, які використовувалися під лікарняні заклади мали незадовільний стан, а подекуди були зовсім відсутні⁴⁷.

Розуміючи відсталість приказної медицини в Південно-Західному краї від інших українських губерній, де протягом другої половини ХІХ ст. утвердилася земська медицина, уряд Російської імперії вдався до впровадження низки нормативно-правових актів, що мали за мету поступово наблизити тогочасну охорону здоров’я до земської, яка мала великий досвід та значні успіхи. У записці київського генерал-губернатора О. Р. Дрентельна наводилися “...подробные данные, свидетельствующие о крайней неудовлетворительности состояния сельской медицинской части в губерниях вверенного ему края, а равно о неотложной необходимости преобразовать

⁴⁴ Андріяка Г. О. Внесок приказів громадської опіки... — С. 22; Сидоренко-Зелезинская Г. М. Указ. соч. — С. 97; Хорош І. Д. Указ. соч. — С. 35.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 539, спр. 193, арк. 23.

⁴⁶ Влайков Г. Ф. Указ. соч. — С. 14–16; Коган В. Я. Указ. соч. — С. 15, 33; Сидоренко-Зелезинская Г. М. Указ. соч. — С. 92–96.

⁴⁷ Верхратський С. А. З історії медицини на Україні за ХVІ–ХVІІІ ст.... — С. 28.

такую с утверждением в установленном порядке новых выработанных штатов”⁴⁸. Тому наприкінці XIX ст. було затверджено декілька законопроектів щодо поліпшення медико-санітарного обслуговування населення у Волинській, Київській та Подільських губерніях. Перший такий нормативно-правовий акт “О преобразовании сельской медицинской части в губерниях Витебской, Минской, Киевской, Волынской, Подольской, Виленской, Ковенской и Гродненской” набув чинності 24 квітня 1887 р. Він передбачав збільшення видатків на медицину та штату медичних працівників (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Видатки на сільську медичну частину в губерніях
Південно-Західного краю Російської імперії за законом 1887 р.**⁴⁹

Статті видатків	Кількість персоналу / закладів	Загальна сума на утримання в руб.	Губернії					
			Волинська		Київська		Подільська	
			Кількість персоналу/ закладів	Загальна сума на утримання в руб.	Кількість персоналу/ закладів	Загальна сума на утримання в руб.	Кількість персоналу/ закладів	Загальна сума на утримання в руб.
Лікарі для відрядження	1	670	1	670	1	670	1	670
Сільські дільничні лікарі	1	920	24	22 080	26	23 920	24	22 080
Фельдшери вищої категорії	1	240	94	22 560	100	24 000	75	18 000
Фельдшери нижчої категорії	1	180	94	16 920	100	18 000	76	13 680
Повивальні бабки		175	36	6300	36	6300	36	6300
Сільські лікарні	1	1200	24	28 800	26	31 200	24	28 800
На медикаменти в сільських лікарнях	1	100	24	2400	26	2600	24	2400
Лікарські прийомні покої	1	75	48	3600	52	3900	48	3600
На медикаменти в лікар- ських прийомних покоях	1	50	48	2400	52	2600	48	2400
На поповнення аптек на фельдшерських пунктах	1	25	116	2900	122	3050	79	1975
Інші видатки	-	-	-	17 150	-	17 250	-	16 050
Загальна сума видатків на медицину в губернії в руб.	-	-		125 780		133 490		115 955

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 644, спр. 331, арк. 10–11.

⁴⁹ ПСЗРИ. — Собр. 3. — Т. 7. — С. 184–185.

У додатку до звіту київського губернатора за 1891 р. подано наступну інформацію щодо кількості відкритих закладів у Київській губернії, відповідно до закону 1887 р.: з 26 сільських лікарень та 52 прийомних покоїв, у попередньому році функціонувало 12 лікарень та 26 прийомних покоїв, а у звітному році додатково відкрито 13 лікарень та 26 покоїв. Таким чином, на 1 січня 1892 р. з потрібних 26 сільських лікарень були відкриті 25 лікарень та всі 52 прийомні покої. У звітному періоді у 25 сільських лікарнях лікувалося 1814 пацієнтів, сільськими лікарями прийнято хворих — 100 918 осіб, сільськими фельдшерами (яких по штату повинно бути 200) — 175 103 хворих, сільськими повивальними бабками (36 по штату, а в наявності 35) — надано допомогу 498 породіллям. У документі говорилося, що 15 лікарень Київського приказу громадської опіки у звітний період мали 766 штатні ліжка, 25 сільських лікарень — 250, а 52 сільські прийомні покої — 104 ліжка. Кількість хворих, які отримували медичну допомогу в лікарнях приказу, не враховуючи будинок для божевільних, становила 8169 осіб. На утримання всіх лікарень Київського приказу, крім будинку для божевільних, було витрачено (без оренди приміщень) 189 436 руб. 70¼ коп., а на утримання 1 хворого — 203 руб. 67 коп. щорічно або 55,80 коп. щодоби⁵⁰.

Проте в іншому архівному документі, датованому 1898 р., об'єктивно зазначено, що "...нынешняя организация врачебного дела почти не обеспечивает сельское население необходимою медицинскою помощью: один сельский врач и сельская лечебница приходится в среднем на 120 000 жителей на территории в 1722 квадратных версты, а одна кровать сельской лечебницы на 12 000 жителей..."⁵¹. Враховуючи такий стан речей, коли лікарські дільниці були настільки великі, що поселення знаходяться на відстані 100 верст і більше від медичного закладу, лише жителі прилеглих до нього сіл могли користуватися медичною допомогою, а інші — переважно зверталися до місцевих відунів. Можна вважати, що кардинальних змін в якості надання медичних послуг населенню, згідно з законом 1887 р., не відбулося. Утім намагання з боку влади хоч якось покращити такий стан справ у Південно-Західному краї, у тому числі Київської губернії, були.

Відповідно до закону "О преобразовании сельской врачебной части Киевской губернии" від 16 квітня 1901 р. № 19938 було збільшено чисельність лікарського персоналу до 63 осіб, середнього медичного персоналу — до 211, лікарень — до 63, але при цьому ліквідовано прийомні покої та штатні посади сільських лікарів. Згідно з цим нормативно-правовим актом повіті ділилися на лікарські дільниці, при кожній з яких мала бути лікарня, дільничний лікар, фельдшер та фельдшер-акушерка, а в деяких ще й фельдшерські пункти. Видатки на утримання лікарської частини в повітах Київ-

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 622, спр. 344, арк. 48–50.

⁵¹ Там само, оп. 626, спр. 20, арк. 16 зв.

ської губернії поклали на місцеві губернські земські збори, встановивши відповідні суми: на перше триріччя 1902–1904 рр. — 214 060 руб., а в наступні — 264 300 руб. Були визначені кошти й на придбання медикаментів та інші видатки (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Штат лікарської частини в повітах Київської губернії
за законом 1901 р.⁵²**

Статті видатків	Кількість персоналу / закладів	Річний посадовий оклад 1 особи / витрати коштів на 1 заклад в руб.	Всього витрачено на персонал / заклади в руб.
Лікар для відрядження	3	1200	3600
Дільничний лікар	63	1200	75 600
Медичний фельдшер	148	360	53 280
Фельдшер-акушерка	63	400	25 200
На господарство лікарень та утримання в них хворих	63	1500	94 500
На інструменти та перев'язувальні засоби в лікарнях	63	40	2520
Інші видатки	-	-	9600
Загальна сума видатків на медицину в губернії в руб.	-	-	264 300

Відповідно до звітної відомості діяльності дільничних лікарень за 1901 р., у Київській губернії нараховувалося 33 лікарські дільниці у 12 повітах. Стационарною медичною допомогою користувались 4079 пацієнтів, прийомними покаями — 190 хворих, амбулаторною допомогою — 558 317 осіб, акушерською допомогою — 925 жінок, було зроблено віспощеплень — 132 290⁵³. А згідно з відомістю про діяльність медичного персоналу Київської губернії за жовтень 1902 р., складеною лікарем для відрядження Є. Г. Гроздовим, у 12 повітах уже налічувалося 39 лікарських дільниць. За звітний період стационарну медичну допомогу отримали 787 пацієнтів та амбулаторну — 48 280 хворих, акушерську допомогу — 491 жінка, зроблено 3706 віспощеплень⁵⁴.

⁵² ПСЗРИ. — Собр. 3. — Т. 21. — С. 239–240.

⁵³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 655, спр. 246, арк. 13 зв.

⁵⁴ Там само, спр. 35, арк. 144.

Проте керівництво держави вважало таку організацію малоефективною, до того ж адміністративні установи невміло здійснювали свої функції. Владні структури неодноразово ставили питання про запровадження органів земського самоврядування й земської охорони здоров'я у краї. У зв'язку з цим, станом на 1 травня 1904 р., у Південно-Західному краї Російської імперії було введено земське самоврядування, хоча в дуже обмежених рамках (спрощене земство). Остаточна передача справ та всіх установ Київського приказу громадської опіки відбулася лише 1 липня 1904 р., відповідно до “Положення об управленні земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской” від 2 квітня 1903 р. за № 22757⁵⁵. Хоча нові установи ще тривалий час користувалися лікарнями попередньої системи охорони здоров'я, поки не почали будувати власні медичні заклади, впроваджуючи при цьому інші медико-санітарні вимоги.

Отже, прикази громадської опіки Російської імперії зробили певний внесок у започаткування першої державної системи охорони здоров'я. Саме на їх долю випав найважчий тягар створення першої мережі лікувальних закладів, особливо в сільській місцевості, та підготовки медичного персоналу в медичних навчальних закладах країни. Але, незважаючи на перепони й відсутність якої-небудь плановості та систематичності, з якими довелося стикатися в роботі, заклади охорони здоров'я та їх медичний персонал зуміли вистояти та перетворитися в одну з найкращих тогочасних форм медичного обслуговування населення — земську медицину, здобутками якої ми користуємося й сьогодні.

Приказна система охорони здоров'я сприяла становленню та розвитку медичного обслуговування населення Київщини, зокрема створенню мережі лікувальних закладів у губернському та повітових містах. Попри те, що більшість лікарняних установ мала незадовільний стан або подекуди їх взагалі не існувало, уже наприкінці XIX ст. відбулася трансформація тогочасного медичного обслуговування населення з метою наближення за якістю до земського, яке вже на той час діяло в багатьох українських губерніях і мало значні успіхи.

REFERENCES

1. Andriiaka, H. O. (2016). Vnesok prykaziv hromadskoi opiky u rozbudovi systemy medychnoho obsluhovuvannia naselennia Ukrainy naprykintsi XVIII–XIX st. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, (24), 17–25. [in Ukrainian].

⁵⁵ ПСЗРИ. — Собр. 3. — Т. 23. — С. 334–353; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 656, спр. 132, ч. 1, арк. 1.

2. Andriiaka, H. O. (2017). Rol' medychnykh kadriv Kyivs'koho prykazu hromads'koi opiky Rosijs'koi imperii u rozbudovi medychnoho obsluhovuvannia naselennia naprykintsi XVIII–XIX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zbirnyk*, (19), 84–97. [in Ukrainian].
3. Goliachenko, A. M. (1966). *Istorija razvitija bol'nichnogo obsluzhivanja selskogo naselenija Ukrainy (1864–1964)* [The history of development a hospital service of the rural population of Ukraine (1864–1964)] (*Candidate's thesis*). Ivano-Frankivsk. [in Russian].
4. Khorosh, I. D. (1964). *Osnovnye etapy i perspektivy razvitija sel'skogo zdavoohranenija v Ukrainskoj SSR* [Main milestones and prospects for the development of rural healthcare in Ukrainian SSR] (*Doctor's thesis*). Kyiv. [in Russian].
5. Kogan, V. Ia. (1967). *Materialy k razvitiju bol'nichnogo stroitel'stva v sel'skih mestnostjah USSR (v dorevoljutsionnyj period i za 50 let Sovetskoj vlasti)* [Materials for the development of hospital construction in the rural areas of USSR (in the prerevolutionary period and for the 50 years of Soviet rule)] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Russian].
6. Pashchenko, F. D. (1959). *Istorija Kievskoj psihonevrologicheskoi bol'nicy imeni akademika I. P. Pavlova (materialy k istorii otechestvennoj psichiatrii dooktyabr'skogo perioda)* [History of the Kiev psychoneurological Pavlov hospital (materials to the domestic psychiatry history in the prerevolutionary period)] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Russian].
7. Rohoza, O. M. (2002). *Dialnist zemstv Ukrainy po stvorenniu ta rozvytku systemy okhorony narodnogo zdorov'ia (1864–1917)* [Activity zemstvos of Ukraine in creation and development of public healthcare (1864–1917)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].
8. Ruban, N. M. (2004). *Rozvytok zemskoi medytsyny v Ukraini (1865–1914 rr.)* [Development of zemstvo medicine in Ukraine (1865–1914)] (*Candidate's thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].
9. Sidorenko-Zelezinskaia, H. M. (1962). *Zdravoohranenie i zdorov'e naselenija Kievshhiny za poltora stoletija (1797–1941)* [Healthcare and health population of the Kiev region for half a century (1797–1941)] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Russian].
10. Stupak, F. Ya. (2010). *Blahodiinist ta suspilna opika v Ukraini (kinets XVIII — pochatok XIX st.)* [Charity and public assistance in Ukraine (the end of XVIII — beginning XIX century)] (*Doctor's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
11. Verkhratskyi, S. A. (1944). *Materialy z istorii medytsyny na Ukraini (do chasiv vvedennia zemstva)* [Materials of history of medicine in Ukraine (in the pre-zemstvo period)] (*Doctor's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
12. Verkhratskyi, S. A. (1957). Z istorii medytsyny na Ukraini za XVI–XVIII st. In K. F. Duplenko (Ed.), *Materialy do istorii rozvytku okhorony zdorov'ia na Ukraini* (pp. 15–57). Kyiv: Derzhavne medychno vydavnytstvo URSR. [in Ukrainian].
13. Verkhratskyi, S. A., & Zabdudovskiy, P. Yu. (1991). *Istoriia medytsyny* (4th ed.). Kyiv: Vyscha shkola. [in Ukrainian].
14. Vlaikov, G. F. (n. d.). *Ocherk razvitiya zemskoj medicyny v guberniyax Yugo-Zapadnogo kraya — Kievskoj, Volynskoj i Podol'skoj* [Essay of development of zemstvo medicine in South-West territory — Kiev, Volyn and Podolsk provinces] (Author's typescript). [in Russian].